

NAHÇIVANIN TUNÇ ÇAĞI SERAMİKÇİLİK SANATI¹

Doç. Dr. Toğrul HALİLOV²

ÖZET

Seramikçilik-kilin özel biçime düşürülmesi ve özel pişirilmesi ile bağı olan meslek, sanat dalıdır. Seramik eşya boyutu, biçimi, üzerindeki desenler, hazırlandığı malzeme ve hazırlanma teknolojisine göre bir-birinden farklıdır. Seramikçilik Nahçıvan'ın en eski sanat alanıdır. Azerbaycan arkeolojisinde özel bir yer tutan güncel konulardan biri Nahçıvan'ın Tunç çağı seramikçilik sanatını araştırmaktır. Konu şimdiye kadar sistematik biçimde araştırılmadığından tarafımızdan incelenmiştir. Araştırma sırasında Nahçıvan'ın Tunç çağı yerleşimlerden bulunmuş seramikçilik sanatıyla ilgili arkeolojik bulgulardan bahsedilmiştir. Onların biçimi, özellikleri, yapım teknolojisi, süsleme özellikleri ve diğerkonular incelenmiştir. Tunç çağında seramikçiliğın gelişmesi sonucu insanlar tarafından yapılmış seramik ürünlerinin çeşitlerinde, pişirilmesinde, desenlemesinde değışiklikler gerçekleşmiştir. Bu çağa ait olan kil kablur Neolitik ve Kalkolitik çağı seramiklerinin kalite ve süslemelerine göre farklılık oluşturmaktadır. Tunç çağında seramikçi çarkının kullanılması bu sanat alanına önemli etki göstermiş, onun yeni gelişmesine neden olmuştur. Kapların pişirilmesinin, şüyürlenmesinin (hamarlanmasının), süslenmesinin vb. teknolojik gelişmeleri sonucu seramikçiler ilginç sanat örnekleri meydana getirmişlerdir. Bu dönemde Azerbaycan'ın diğerkonular gibi Nahçıvan da önemli bir sanat merkezi olmuştur. Seramik ürünler boyut, biçim, desen, yapıldığı malzeme ve yapış teknolojilerine göre birbirinden farklıdır. Nahçıvan seramikçilerinin yapılmış olduğı kil kaplar, sofravemutfak seramiğı olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Seramiklerin süslenmesinde çizme, basma, fırçalama vb. gibi çeşitli teknik yöntemler kullanılmıştır. Süslenmede “S”, “M”, boynuz vb. gibi çeşitli işaretler, spiral, zikzak, svastika, açılar, dalgalı, düz çizgiler, üçgen, dörtgen vb. gibi çeşitli geometrik desenler çekilmiştir. Onlar bazen tek, bazen diğerkonularla birlikte çizilerek basit ve bileşik konuludur. Süslemede kullanılan her bir desende seramikçilerin sanatkarlık yeteneğıyle yanısıra zevki, dini-ideolojik görüşleri de önemli yer tutmuş, derin anlamlar kazanmıştır. Desenlerin hem yerel özellik taşıdığı, hem de diğerkonularla benzerlik oluşturduğı görülür. Konuyla ilgili yapılan bilimsel araştırma sırasında Nahçıvan'ın Tunç çağı seramikleri üzerindeki desenlerin iki gruba ayrıldığı belirlenmiştir. Süslemede kullanılan desenlerin bir grubu yerel özellik taşıyor. Bir grubu desen ise geniş bir alana yayılmıştır. Azerbaycan'ın yanısıra dünyanın çeşitli yerlerinde de benzerlerine rastlanmıştır. Onlar insanların dini-ideolojik görüşlerini yansıtmının yanısıra simge, damga gibi kullanılmıştır. Süslemede yerel desenlerle yanısıra, diğerkonularla benzer özelliklerin bulunması farklı bölge insanların dini-ideoloji görüşlerinde, maddi ve manavi kültürlerinde benzerliğin olduğunu kanıtıyor. Damga, simge gibi kullanılan desenlerin daha çok prototürk kültürünün yaygın olduğı toprakları kapsaması Nahçıvan bölgesinin tarihen Türk toprağı olduğunu kanıtlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Nahçıvan, Tunç Çağı, Seramikçilik.

¹ Bu Makale 2-4 Kasım 2019 tarihleri arasında Antalya'da düzenlenen ASEAD 6. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sunulan bildiri geliştirilmiştir.

² Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nahçıvan Bölümü, x.toqrul@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3703-8315

BRONZE AGE POTTERY ART OF NAKHCHIVAN

ABSTRACT

Pottery is a profession, art branch in the form of special clay and special cooking. The ceramic article differs in size, shape, patterns on it, preparation material and preparation technique Pottery is Nakhchivan's oldest art space. One of the contemporary issues holding a special place in the Azerbaijani archeology is to investigate the art of ceramics of the Bronze Age of Nakhchivan. Since the subject has not yet been systematically researched, it has been examined by us. During the research, archaeological finds related to the art of ceramics found in the Bronze Age settlements of Nakhchivan were mentioned. Their form, characteristics, construction technology, ornamentation characteristics and other subjects are examined. In the Bronze Age, the development of ceramics has resulted in changes in the types, cooking, and design of ceramic products made by the ending human. The clay vessels belonging to this age are different from the ceramics of Neolithic and Chalcolithic age according to their quality and decoration. The use of ceramics in the Bronze Age had an important effect on this art field and caused it to fade into a new stage of development. The cooking of the vessels, the prospering, the embellishment, etc. The technologically advanced ceramicists have created interesting examples of art. Nakhchivan, like other cities of Azerbaijan, became an important art center in this period. Ceramic products are different from each other according to size, shape, pattern, material and construction technology. There are two groups of clay pots, tableware or kitchen ceramics, which are made by Nakhchivan ceramicists. In the adornment of ceramics, drawing, pressing, brushing and so on. various technical methods have been used. "S", "M", horn and so on. various signs, spiral, zigzag, swastika, angles, wavy, straight lines, triangle, quadrilateral and so on. Various geometric patterns were drawn. They are sometimes simple, sometimes compounded by drawing together with other pictures. In every design used in decoration, besides the artistry ability of the ceramicists, taste, religious-ideological views also have an important place, there is a profound meaning. Patterns have both local characteristics and similarities with other cultures. During the scientific research on the subject, the patterns on the Bronze Age ceramics of Nakhchivan were divided into two groups. A group of patterns used in decorate is a local property. A group of patterns spread widely. Along with Azerbaijan, similarities spread in various lands of the world. They are used as symbols and stamps besides reflecting people's religious-ideological views. In addition to the decorated local patterns, similar features to other cultures prove that the different region is similar in people's religious-ideological views, in material and maniac cultures. The stamp is to prove that the patterns used in the symbolic style are mostly Turkish land of the Nakhchivan region covered by the lands where the proto Turkish culture is spreading.

Keywords: Nakhchivan, Bronze Age, Ceramics

GİRİŞ

Seramik, seramikçi kelimesinin kökenini Yunan dilinde “yanık ve yanmış madde” anlamına gelen keramikos oluşturur³. Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde zengin seramik doğal ham maddelerinin olması, Kalkolitik (M.Ö. VII binyıl) çağından başlayarak bu topraklarda seramikçilik sanat alanının oluşması için ortam oluşturmuştur. Tunç çağında seramikçilik gelişerek ev sanatı dışına çıkmış, uzmanlaşmış üretim alanına dönüşmüştür. Seramikçiliğin gelişimiyle ilgili olarak mamüllerin yapılmasında, pişirilmesinde, desenlenmesinde farklılıklar sergilenmiştir. Onlar Neolitik ve Kalkolitik çağlarında yapılmış seramikçi ürünlerinden morfolojik ve tipolojik özelliğine ornamentlerine (desenlemesine), yapıma teknolojisine, kalitesine ve diğer belirtilerine göre farklılık oluşturuyor. Seramikçiler tarafından kilden mamüllerin yapımında elle yanısıra çömlekçi çarkı, onları pişirmek için fırınlar kullanılmıştır. İlk fırınları yapılan kadar seramikçi ürünlerini pişirmek için ilkel teknik yöntemler kullanmışlardır. En eski, ilkel pişirilme teknik yöntemleri seramikçi ürünlerinin açık yerde veya çukurda pişirmesidir. Her iki teknik yöntem eski çağda dünyada yaygın olmuştur. Seramikçi fırınları sonradan yapılmıştır. Tüm yöntemlerin uygulanmasında gerekli temel malzeme çok miktarda odun oluşturmuştur. Neolitik çağının basit ve kaba kaplarından farklı olarak Kalkolitik dönemde daha az görülmektedir. Yeni üretim teknolojisi ve ambalaj türleri benimsenilmiştir. Kapların kalitesini artırmak için yeni teknik yöntemler kullanılmıştır. Onların yapmış oldukları bişmiş toprak mamulleri (kil kablara, hayvan figürleri v.b.) eski kavimlerin yaşam tarzını, komşu aşiretlerle ekonomik-kültürel ilişkilerini, maddi ve mencevi kültürünü öğrenmek için temel arkeolojik bulgulardandır. Belirtilen konu şimdiye kadar kompleks biçimde araştırılmadığından tarafımızdan incelenmiştir. Araştırma sırasında Nahçıvan'ın Tunç çağı yerleşimlerden bulunmuş seramikçilik sanatıyla ilgili arkeolojik bulgulardan bahs edilmiştir. Onların biçimi, özellikleri, yapıma teknolojisi, süsleme özellikleri ve diğer konular incelenmiştir.

1. ERKEN TUNÇ ÇAĞININ BULGULARI

1.1. Fırınlar

Seramikçi fırınının yapılması bu dönemin en önemli olaylarından olmuştur. I Kültepe ile yanısıra Şomutepe, Alikömektepe, İlanlıtepe Çalağantepe yerleşimlerinden seramikçi fırınlarının kalıntılara tesadüf edilmiştir⁴. Onlar iki katlı inşa edilmiştir. Alt katta ocak yakılmış. Üst katta seramik birikerek pişirilmiştir. I Kültepe ile yanısıra II Kültepe yerleşiminin Erken Tunç çağına ait VII (yedinci), XI (on birinci) yapı-inşaat kalıntılarında da dairesel ve dikdörtgen biçimli seramik fırınlarının kalıntıları bulunmuştur. Onların ancak alt bölümü sağlam kalmıştır. Tüm fırınların kap biriken kısmı tamamen dağılmıştır⁵. Son dönemlerde de yerleşimden bir çok seramik fırınları bulunmuştur.

³ MEGEP (Mesleki eğitim ve öğretim sisteminin güçlendirilmesi projesi) Seramik ve cam şekillendirme antik form şekillendirme, Ankara, 2008? s. 3.

⁴ Azerbaycan tarihi (en kadimden bizim eranın III asrı), I c, Bakü, Bilim, 2007, s. 80.

⁵ Aliyev V.H. Kultura epoxi sredney bronzı Azerbaydjana, Baku, Bilim, 1991, 256 s. 24, 123

Onların biçim ve özelliğine göre “Ağ deniz türlü” fırınlarla benzerlik oluşturduğunu söylemek olasıdır. Düşünçelerimizi kanıtlamak için kaynaklara baktığımızda “Ağ deniz türlü” fırınların Hindistandan Mısır, Yunanıstandan İspaniyaya, Anadolu'dan Kafkaza gibi geniş alandaki toprakları kapsadığını görmek olasıdır 6.

1.2. Kil Kablar

Erken Tunç Çağında Nahçıvan seramikleri gri, siyah ve pembe renklerde kablar yapmışlar. Onlar cilalı ve cilasızdır. Bazıların üzerinde lekelerin kalmasının nedeni iyi pişirilmemesidir. İnce duvarlı, iyi cilalanmış kapların yapılması bu dönemde kapların pişirilme tekniğindeki gelişmelerle ilgilidir. Erken Tunç çağına ait kil kapların karakteristik özelliklerinden biri onların ağız kenarının dikdörtgen biçimde dışa çıkması, kapların ağızlarının iki taraftan biraz içeri birikmesi ve simetrik olmasıdır. Bu döneme ait kapların bazılarının ağız kenarlarının kalın yapılması Doğu Anadolu'nun seramik mamulleri için karakteristik özelliklerdendir. Erken Tunç çağından itibaren (M.Ö. IV binyıl) seramikçi çarkının kullanılması bu sanat alanına önemli etki göstermiş, onun yeni gelişme aşamasına geçmesine neden olmuştur. Kablar simetrik biçimde formlaştırılmış, kaliteli pişmiş ve ançoplanmıştır. Kapların pişirilmesinin, şüyürlenmesinin (hamarlanmasının), süslenmesinin ve diğer teknolojik gelişmelerin yeni sınırlarına vâkıf olan seramikçiler ilginç sanat örnekleri yaratmışlardır. Kalın duvarlı kapların yanısıra, ince duvarlı, iyi cilalanmış kaplar da yapmışlar. Nahçıvan'ın seramikçilik mamüllerin (bulguları) sırasında kil kaplar çok sayıdadır. Bunun başlıca nedeni tüm tarihi dönemlerde kil kapların insanların hayatında önemli yer tutması, geniş kullanılmasıdır. Kil kapları mutfak ve çiftlik kapları olmak üzere iki gruba ayrılabilir. Çiftlik kapları mutfakta kullanılmış kablara kıyasla kalın duvarlı yapılmıştır. İster mutfakta, isterse de çiftlikte kullanılmış kil kablaların yapılmasında birçok teknolojik gelişmeler gerçekleştirilmiştir. Tüm seramik ürünlerinin yapıldığı gibi kapların yapımında da ilk olarak üretim için kaliteli toprak seçilmiştir. Bunun nedeni kaliteli topraktan yapılmış kapların uzun süre toprağın altında sağlam kalması, kaliteli pişirilmesidir. Çamurdan yoğrulmuş kapları belirli şekle getirirken onların simmetriyasına (biçimine) özel dikkat edilmiştir. Kabı belli forma getirdikten sonra pişirilme süreci zamanı çatlamaktan korumak için özel teknik yöntemler kullanılmıştır. Kabı öncelikle bir kaç gün gölgede, sonra ise güneş altında bekletip kurutmuşlardır. Sonra kabın pişirilmesi işlemi gerçekleştirilmiştir. Bazen kapların üzerini çatlamaktan korumak için şüyürlemişlerdir. Pişirilme zamanı kapların çeşitli renklerde olmasının nedeni onların yapıldığı toprağın içerdiği demir bileşikleridir. Demir bileşikleri ateşin etkisinden çeşitli renklere dönüşerek kapların gri, pembe, siyah, vb. boyalı olmasına neden olmuştur. Kabların üzerinin renklenmesinde boyak bitkileri ve çeşitli mineraller kullanılmıştır. Bu yüzden de kapların üzerindeki boyalar silinmemiş, günümüzedek sağlam kalmıştır. Kapların yapılması ve pişirilmesi işleminden sonra onların üzeri belli desenlerle süslenmiştir. Süslemede kullanılan desenler geometrik, nebati, antropomorfik, zoomorf olmak üzere birkaç gruba ayrılır.

6 Daniel Rhodes. Kilns: Design, Construction and Operation Hardcover, Hardcover, 2008, s. 38-42; <https://www.academia.edu/6234207/>; <https://www.academia.edu/6231124/>.

Desenler sade ve karmaşık biçimdedir. Sade geometrik desenleri dalgalı, düz ve kırık hatlar oluşturuyor. Karmaşık desenler daire, dördken ve üçgen gibi geometrik desenler kombinasyonlarından oluşmuştur. Kapların üzerinin süslenmesinde basma, çizme, çertme v.b teknik yöntemleri kullanılmıştır. Neolitik ve Kalkolitik çağında kil kaplar açık pembe, kırmızı, bazen ise gri renkte saman karışımı olan kilden yapılmıştır. Tunç çağında kapların yapımında saman karışımı kullanılmamıştır. Kablar iri veya küçük kum tanelerinden oluşan kilden kaliteli yapılmıştır. Erken Tunç çağında Kalkolitik çağının bir grub desenleme yöntemleri kalsa da seramikçiler tarafından yeni desenleme motifleri de kullanılmıştır.

I Kültepe yerleşiminde bulunmuş üzeri kabartma teknikle işlenmiş “M” biçimli kil kaplar⁷ Yanıktepe yerleşiminde elde edilmiş bir grub kaplarla benzerlik oluşturmaktadır⁸. Azerbaycan’da Babaderviş, Doğu Gürcistan’da Amiranisqora, Anakliya yapılarından bu tip desenli kil kaplar bulunmuştur⁹. I Kültepe¹⁰, II Kültepe¹¹ yerleşimlerinde tespit olunan üzeri zikzak derseni kil kaplar Güney Kafkasya’nın¹², Ön Asya’nın¹³ aynı çağa ait olan arkeolojik yerleşimlerinden bulunmuş bir grub kaplarla benzerlik oluşturmaktadır. “S” desenli seramiklerin benzerleri Nahçıvan’ın yanı sıra Yanıktepe¹⁴, Amiranisqora¹⁵ yapılarından bulunmuştur (tab. I, 25, 26). Ovçulartepesi, I Mahta, Helec yapılarında bulunmuş Proto Kür-Aras seramiği¹⁶ Nahçıvan’da Kür-Aras kültürünün oluşumu tarihinin eski olduğunu kanıtlıyor. Dünyanın çeşitli topraklarına yayılan bu desenler sembol ve ya damga gibi kullanılmıştır. Desenlerin anlamı konusunda yapılan araştırmalar sırasında belli oluyor ki, “S” deseninin geniş yayılma alanı ve çeşitli sembolik anlamı bulunmaktadır¹⁷. Azerbaycan’da “karmak”, Anadolu’da ise “çengel” denilen bu desen hem Azerbaycan halı desenlerinde hem de “akarsu” adıyla kalmaktadır. Azerbaycan ve Anadolu halı sembolizminde insanı tehlikeden, kötü gözden kurtarmak için kullanılan motiftir¹⁸. Orta Asya’da damga işareti gibi çeşitli isimleri vardır. Kazaklar bu işarete “bota moyın” (köşek boynu), “gaz moyın” (gaz boynu), Kırgızlar “it quyruşsa” (itkuyruğu), Özbek ve Karakalpaklar “qumırska beli” (karınca beli) demektedir.

7 Abibullayev O.A. Eneolit i bronza na territorii Naxçıvanskoy ASSR, Baku, 1982, Elm, s 133.

8 Kuşnareva K.X., Çubinaşvili T.N. Drevniye kulturu Yujnoqo Kafkaza. Leninqrad, 1970, s. 89.

9 Kuşnareva K.X., Markovin V.İ. Epoxi bronzi Kavkaza i Sredney Azii. Ranya i Srednya Bronzi Kafkaza (Oçerednoy tom mnoqotomnoqo fundamentalnoqo izdaniya po arxeoloqii), Moskova, Nauka, 1994, s. 26, 68.

10 Abibullayev, A.g.e, s. 127.

11 Aliyev, A.g.e, s. 123.

12 Kuşnareva K.X., Çubinaşvili T.N. Drevniye kulturu Yujnoqo Kafkaza. Leninqrad, 1970, s.166.

13 Sevin, V., Özfirat, A., Kavaklı, E. Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları (1997 Yılı Çalışmaları), Belleten LKIII/238, 2000, s. 852; Sagona. A., Sagona C. (2003) “The upper Levels at Sos Höyük, Erzurum: A Reinterpretation of the 1987 Campaign”, Anatolia Antiqua XI, 2003, s. 101-109; Pehlivan M. Karaz Kültürü ve Hurriler. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 1-1, Van, 1990, s. 168-176.

14 Kuşnaryeva, Çubinaşvili, A.g.e., s. 125.

15 Kuşnaryeva, Markovin, , A.g.e., 28.

16 Bahşeliyev V., Marro C., Aşurov S. Ovçulartepesi (2010) (2006-2008-ci il tedqiqatlarının neticeleri) (Tirst Pre Liminary Report the 2006-2008 seasons). Bakü, Elm, 2010, s. 32-34.

17 Halilov T.F.(2017) Prototürk Kültürünün Işığında Nahçıvanın Tunc Çağı Seramikleri. Asia Minor Studies, 2017, s. 60-72.

18 Qurbanov, A. Damğalar, remzler, menimsemeler. Bakü, Azerbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araştırmalar Merkezi, 2003, s. 260

Çuvaşlar ise onu sema nurunun, güneş ışığının sembolü olduğunu düşünürler. “S” deseni Kazaklarda damga kimi kullanılmıştır¹⁹. Kaşgarlı Mahmud’un “Divan-ı Lügat-it Türk” eserinde de bu desen hakkında bilgiler bulunmaktadır. Orada bu tip işaretin Oğuzların Beydili aşiretinin damgası olduğu belirtilmiştir²⁰. “Şecereyi-Terakkime” eserinde bu işaretin yatay seçeneği Oğuzların İğdır ve Kınık boylarına ait edilmiştir²¹ (tab. II).

“S” deseninin gibi “M” biçimli desen de Azerbaycan halıları üzerinde yoğun olarak kullanılmıştır. Bu desen Azerbaycan’ın yanı sıra Anadolu, Kuzey Kafkasya, Türkmenistan halıcılık sanatında kaplama unsuru olarak yapılmaktadır. Üzeri bu türlü süslü seramikler I Kültepe²², Babaderviş, Amiransqora²³ vb. yerleşimlerde. Damgalar sırasında “yüksek hakimiyet ve vassallar”, “vassallık” bildiren Han damgası, baltavar, ilteber /elteber sembolleri ile benzerlik oluşturmaktadır²⁴. Talas, Orhun ve Yenisey kullanılan “g” ünsüzünü bildiren işaretler de bu şekildedir²⁵, “Şecereyi-Terakkime” eserinde ise bu tip işaretler Oğuzların Döğer boyunun damgası olarak gösterilmiştir²⁶.

Koçboynuzu deseni seramik mamullerin yanı sıra metal mamullerde, halıcılıkta, kayaüstü resimlerde yaygındır. Azerbaycan’la birlikte Anadolu, Türkmen, Karakalpak, ayrıca Dağıstan, özellikle Tabasaran halılarında boynuz deseninin çeşitli biçimleri bulunmaktadır. Azerbaycan halı sanatında Karabağ (Malıbeyli) halılarında bu desen dahak yaygındır. Koç boynuzunun anlamı ile ilgili çeşitli düşünceler vardır. Kaynaklarda koç “çoçkar, köçkar, kaçkar” gibi farklı isimlerde kullanılmıştır. Damga işareti gibi Anadolu’da, Güney ve Kuzey Kafkasya’da, Orta Asya’da, Kırım’da, Volga boyunda, Doğu Sibiry’a da “koşkar”, “koçkar”, “köçkar”, “koç müyüz” (koç boynuzu), “koçkarok”, “kayabaran” (kaya baranı / koçu) vb., Altaylarda “kulya” (koç boynuzu) şeklinde kullanılmıştır. Kuzey Kafkasya’da yaşayan Karaçayların “kosxar” (çoçqar, qoşqar), tulpar, semen aşiretlerinin damgası, Kazakların Nayman, Karakirey aşiretlerine ait tanınma-farklılaşma işareti, Hun damgalarından bir grubu boynuz biçimindedir²⁷. Orhun Yenisey taş kitabelerindeki damgalar sırasında da bu tip işaretler bulunmaktadır²⁸. Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin bayraklarında koç resmi çekilmiştir.

¹⁹ (http://www.sanat.orexca.com/rus/archive/2-09/irina_bogoslovskaya.shtml)

²⁰ Kaşgarlı Mahmud (2011) Divanü Lügat-it Türk, (çeviren: Besim Atalay) Türk Dil Kurumu Yayınları: 1036, Ankara, 2011, s. 227.

²¹ Ebulgazi B.H. Şecereyi-Terakime (Türkmenlerin soy kitabı). Bakü, Azerbaycan Milli Ansiklopedisi, 2002, s. 100.

²² Abibullayev, A.g.e., s. 291, tab. XI, 10; 302, tab. XXII, 9.

²³ Kuşnaryeva, Markovin, A.g.e., s. 29, 68.

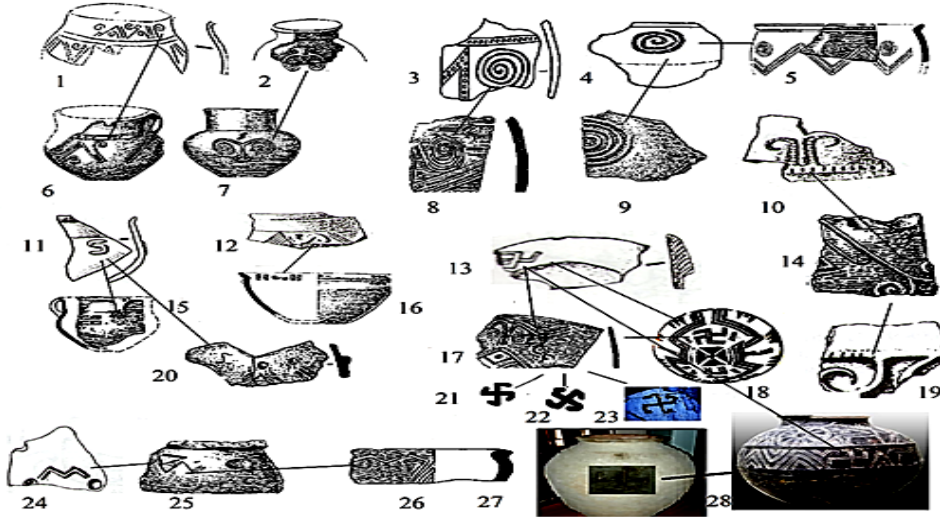
²⁴ Qurbanov, A.g.e., s. 49.

²⁵ Tekin, 2010: 150.

²⁶ Ebulqazi, A.g.e., s. 77.

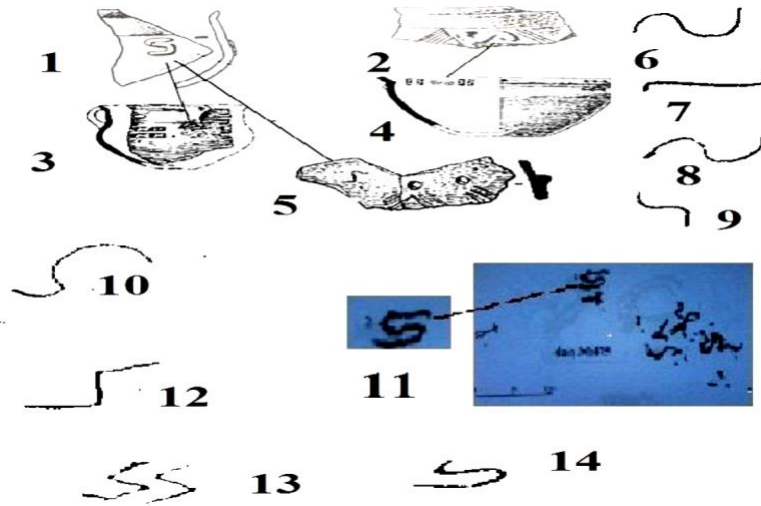
²⁷ Qurbanov, A.g.e., s. 259, 305, 307.

²⁸ Tekin T. Orhon Yazıtları. Türk Dil Kurumu Yayınları 540, Ankara, 12010, 30 s. 110.

1-I Mahta (Seidov, 2003), 3, 4, 11, 12-II Kültepe (Seidov 2002), 21-II Kültepe (Seidov 1993) 2, 10, 13, 24- I Kültepe (Abibullayev, 1982) 5, 8, 17-Plur, Karaz (Şərqi Anadolu) (Kuşnareva., Markovin , 1994); 6, 9,14, 25- Babaderviş (Kuşnareva., Markovin , 1994); 15, 16-Yanıqtəpə (Kuşnaryeva, Çubinaşvili, 1970); 7, 20, 26- Amiranisqora, Anakliya (Şərqi Gürcüstan) (Kuşnareva., Markovin , 1994); 18-İran yaylası (http://azerbaijani-studies.blogspot.com/2013/01/yazmzn-baslangc-gmiqayadak-turk_17.html); 21-Gamikaya (Müseybli, 2004); 22- Kobustan (Ferecova, 2009); 23-6-Saymalı taş (Kırgızistan) (<https://onturk.org/tag/saymalita>), 27-Türkmenistan (<https://uqsturk.wordpress.com>; 28-8-Şemkir Rayonu (Yengi, Bextiyar Tuncay, 2013).

Resim 1: Tunc Çağı Desenlerinden Örnekler

(1,2-II Kültepe (Seidov 2002; 3, 4- Yanıktepe (Kuşnaryeva, Çubinaşvili, 1970); 5-Amiranisqora (Doğu Gürcistan) (Kuşnareva., Markovin , 1994));6-İğdır boyunun damgası, 7- Avanı boyunun damgası, 8-Kızık boyunun damgası, 9-Yazır boyunun damgası (Ebülğazi, 1974); 10-Bolkaristan (Yengi, Tuncay, 2013); 11-Gemikaya (Müseybli, 2004); 12-Üregilerin damgası, 14-Begdilli boyunun damgası, (Halilov, 2009); 13-Şumer işareti (Bilimirzeyev, 2011).

Resim 2: "S" Biçimli Desenlerin Benzerleri

1.3. Ocaklar

Ocaklar nalşekilli ve dikdörtgen biçimdedir. Onların bir grubu basit yapılmıştır. Bazılarının arka kısmında yarımşer biçimde kulp yapılmıştır. Manqallar dairesel, kap altlıkları, silindirik, yuvarlak ve dikdörtgendir. Tekerlek modelleri dairesel, kesikde bikonik biçimdedir, onun orta kısmında bir delik açılmıştır.

1.4. Hayvan Figürleri

Kil hayvan figürleri öküz, at, köpek figürlerinden oluşuyor (tab. III). I Kültepeden²⁹, Mahtadan³⁰, Ovçulartepesinden bu tip arkeolojik bulgular bulunmuştur. Onların çoğu boğa figürleridir. Bu figürlerden her birinin kendine has özelliği var. Onlar arasındaki benzerlik figürlerin çoğunluğunun ayaklarının, bir grubunun ise boynuzlarının kırılmasıdır. Araştırmacı Osman Hebullayevin düşüncesine göre figürlerin kırılmasının nedeni onlardan ritüellerin icra edilmesinde kullanılmasıdır³¹. Kil hayvan figürlerinin kullanım amacı, semantikaıyla ilgili araştırmacıların düşüncelerini lojistik yönden, mantık açıdan birleştiren en önemli konu figürlerden kült gibi kullanılması, figürlerin insanların dini-ideolojik görüşleri ile bağlılık oluşturmalarıdır. Bu figürler Nahçıvan'daki Erken Tunç çağı yerleşimlerinden bulunmuş kayaüstü resimlerle, metal ürünlerin, kil kapların üzerindeki resimlerle ve hayvanlarla gömüyle lojistik yönden, mantıksal açıdan bağlılık oluşturuyor. Bu nedenle tüm hayvan figürlerinin "hayvan kültü" adlı dini inançlar sistemi ile bağlılık oluşturduğunu ehtimal etmek olasıdır. Düşüncelerimizi kanıtlamak için kaynaklara göz atarsak Azerbaycan'ın kayaüstü resimlerinde boğayla ilgili eski örneklerin Gemikayanın yanısıra Kobustandaki Mezolitik (Orta Paleolitik çağ) çağı resimleri arasında var³². Gemikayadaki kayaüstü resimlerinin çoğunda boğanın boynuzları bir-birine bitişik hilal biçimde resmedilmiştir. Bazı kayaüstü resimlerde bu hayvanların boynuzları kavis biçimde öne doğru yönelmiştir³³. Kayaüstü resimlerin yanısıra Kobustan³⁴, Alikömektepe³⁵, Kükü nekropolünden³⁶, Şortepe, I Kültepe, II Kültepe yerleşimlerinden³⁷ boğayla ilgili arkeolojik bulgular. Boğanın yanısıra keçi, köpekle ilgili arkeolojik bulgular hep Gemikayada, ve Anadolu³⁸, İran, Ön Asya³⁹ kayaüstü resimlerinde (petroglifler) çok sayıda tesbit edilmiştir. I Kültepe⁴⁰ ve Sarıdere nekropolünde⁴¹ köpekle gömü de bulunmuştur.

²⁹ Abibullayev, A.g.e., s. 141.

³⁰ Aşurov S.H. Nahçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası. Bakü, Elm, 2002, s.65.

³¹ Abibullayev, A.g.e., s. 143)

³² Farecov N.M. Azerbaycanın Kayaüstü incasanatı, Bakü, Azpoliqraf, 2009, s. 21.

³³ Halilov T.F. Gemikaya anıtının Ortadoğu kültürüyle bağlılığı. Avrasiya, 2011, s. 23-29.

³⁴ Farecov, A.g.e., s. 17.

³⁵ Aliyev, A.g.e., 169.

³⁶ Novruzlu E.İ., Bahşeliyev V.B. Sahbuz bölgesinin arkeoloji abideleri. Bakü, Bilim, 1992, s. 25.

³⁷ Abibullayev, A.g.e., 143, 144.

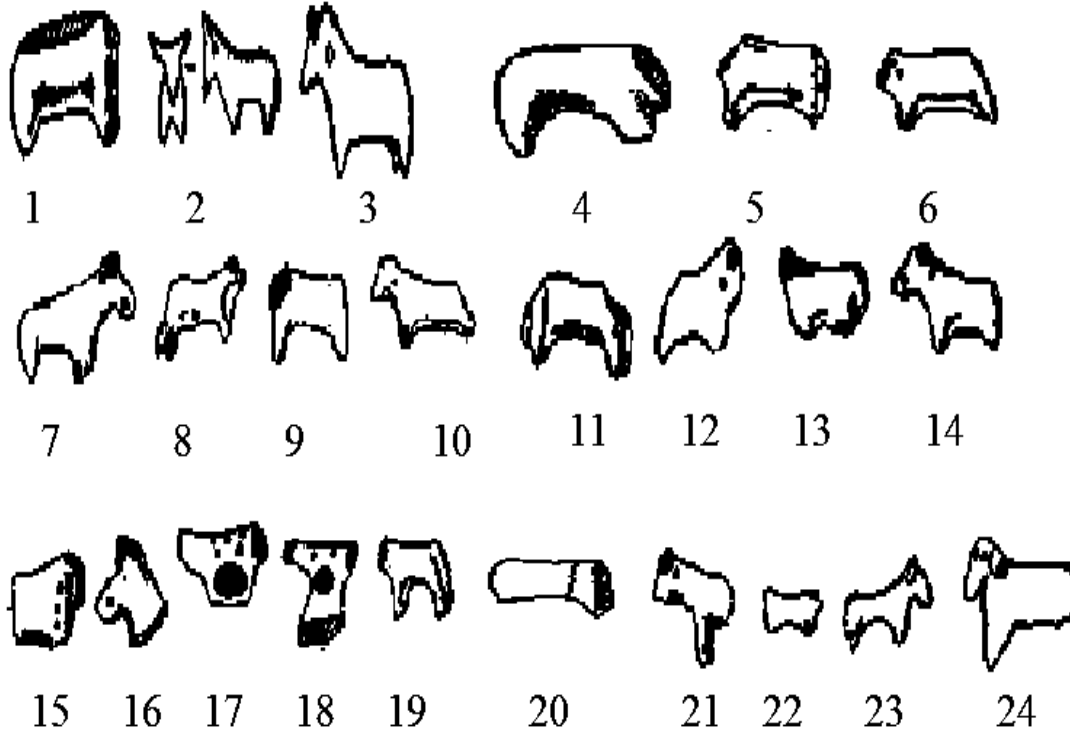
³⁸ Aliyev V.H. Gemikaya abidesi. Bakü, Azernesr, 1992, s. 66.

³⁹ Bahşeliyev V.B. Gemikaya resimlerinin poetikası. Bakü, Bilim, 2002, s. 42-44.

⁴⁰ Abibullayev, 1982: 225)

⁴¹ Bahşeliyev, 2002: 23)

(Abibullayev, 1982)

Resim 3: Hayvan Figürleri

2. ORTA TUNÇ ÇAĞININ BULGULARI

2.1. Kil Kablar

Nahçıvan'ın Orta Tunç çağı seramik memulları sırasında kil kablar çok sayıdadır. Onlar kilin rengine, yapısına ve süsleme tekniğine göre bir-birinden farklı iki ana gruba ayrılırlar. Birinci grub pembe renkli boyalı kaplar içerir. Bu tür kil kapların üretimi ve yayılması Azerbaycan arkeolojisinde “Boyalı kaplar kültürü” adı ile tanınır. “Boyalı kaplar kültürü” Nahçıvanın yanı sıra Urimiya havzası ve Doğu Anadolu’da da yaygındır. Son dönemlerde II Kültepe yerleşiminde yapılan arkeolojik araştırmalar sırasında oradan bulunmuş seramik imalathanesi ve çok sayıda seramik fırınları, içerisi boya ile dolu kil kaplar Orta Tunc çağında II Kültepe yerleşiminin Nahçıvan’ın önemli seramikçilik merkezlerinden biri olduğunu kanıtlıyor⁴². Azerbaycan’ın diğer topraklarında boyalı kaplar Nahçıvandaki gibi fazla değildir.

⁴² Aliyev, A.g.e., s. 38; Aliyev V.H., Mammadov A.E. (2011) II Kültepede yeni tedqiqatlar (2010-cu il), Azerbaycanda arkeoloji tedqiqatlar- 2010, Bakü, 2011, s. 130.

Araştırmacı Veli Aliyev II Kültepenin stratigrafiyasına göre “Boyalı kaplar kültürü”nü dört döneme ayırmıştır⁴³. Bu kültürün ilk dönemi için monokrom (bir boyalı) boyalı kaplar karakteristik olsa da, sonraki dönemlerde polikrom (çok boyalı) boyalı kaplar yaygındır. Monokrom (bir boyalı) boyalı kaplarda kırmızının üzerine siyah renkle düz ve dalgalı çizgilerden oluşan çeşitli desenler çizilmiştir. Polikrom (çok boyalı) boyalı kapların üzerinde basit kompozisyonlu desenlerle yanı sıra karmaşık kompozisyonlu desenler de kullanılmıştır. Kapların üzerinin süslenmesinde dalgalı, kesik çizgiler, üçgenler, küçük daireler, insan, kuş ve hayvan resimleri kullanılmıştır. I Kültepe, II Kültepe, Şahtahtı, Nehecir, Yaycı, Çalhanqala vb. arkeolojik yapılarından bulunmuş bu tip polikrom boyalı kapların bir grubu Göytepenin D ve C⁴⁴, Haftavantepenin V, VI⁴⁵, Dingetepenin IV⁴⁶ kültürel tabakasından bulunan bazı kaplarla benzerlik oluşturuyor.

İkinci grubun seramikler, kil kaplar boyasızdır. Onların bir grubunda Erken Tunç çağı seramiklerinde kullanılan desenlerin gelenekleri kullanılmıştır. Kapların bir grubunun üzeri Erken Tunç çağı seramiklerinde olduğu gibi çizme, çertme teknik yöntemleriyle çeşitli geometrik desenlerle süslenmiştir. Nehecir⁴⁷, II Kültepe⁴⁸ vb. arkeolojik yerleşimlerden bu tip kaplar bulunmuştur. II Kültepe yerleşiminden bulunmuş bu tip kapların çoğunun seramik fırınında bulunması onların yerli seramikçiler tarafından yapıldığını kanıtlıyor. Azerbaycan’ın diğer bölgelerinde bu bu tip kapların yayıldığı bölgeler Mil-Karabağ, Taliş-Muğan, Kobustan ve Kuzey Doğu Azerbaycandır.

Orta Tunç çağının kil kablaları üzerinde geometrik desenler yaygındır. Onlar üçgen, açı, daire, dalgalı, düz çizgiler ve diğer resimlerden oluşur. Diğer süsler gibi onların da bir grubu başka yerlerden bulunan seramiklerin üzerindeki resimlerle benzerlik oluşturuyor. Bu süsler bitişik üçbucaqların romblarla birlikte çekildiği, sadece noktalardan, dalgalı, kövsvarı çizgilerden oluşan, esasları yukarıya veya aşağıya doğru yönelik açılardan, tek veya bitişik üçgenler, romb, açı, dikey, ve yatay çizgilerin, dalgalı ve kavis (yarıdairesel) çizgi kombinasyonundan, dalalı çizgi ile birlikte açılardan kombinasyonundan, dairelerden ve diğer desenlerden ibaret olmak üzere basit ve bileşik kompozisyonunda çekilmiştir. Diğer desenlerle karşılaştırıldığında bitişik üçgen ve romblarla naxışlanma motifi Kafkasya boyalı kapları üzerinde geniş yayılmıştır. Erken Tunç çağından farklı olarak Orta Son Tunç çağında zoomorf desenler, hayvan resimleri daha çok yaygındır. Onlar genellikle boyalı kapların üzerinde çekilmiştir. Kuş resimli seramikler Tunç çağı yerleşimlerinde yeterince bulunmuştur (Resim:4).

⁴³ Aliyev V.H. Azerbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar medeniyeti. Bakü, Elm, 1977, s. 43-49.

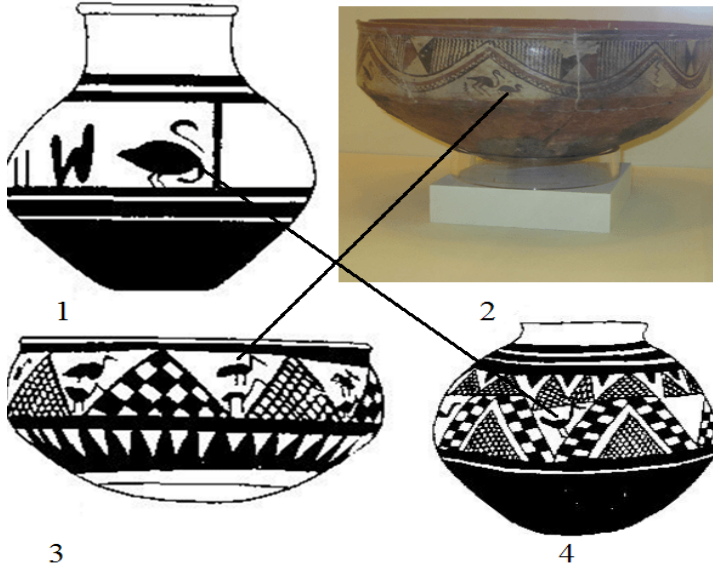
⁴⁴ Brown T.B. Excavations in Turkey, 1948. Jon Murray Albemarle Street, w.XIX, London, 1951, p. 21-22.

⁴⁵ Edwards M.R. (1981) The Pottery of Havtavan Tepe VI B (Urmia Ware), İran, w. KIK, 1981, s. 189.

⁴⁶ Hamilin C. The early Second Millennium carbon assemble age of Dinka Tepe. Iran, 1977, p. 125-153.

⁴⁷ Seyidov A.Q., Bahşeliyev V.B. (2002) Nahacirde arkeoloji araştırmalar. Bakü, İqtisad Unversitesi, 201 s. 68.

⁴⁸ Aliyev, A.g.e., s. 53.

1-Kızılburun (Aliyev, 1977); 2-Doğu Anadolu (Erzurum Muzesi); 3, 4-Göytepe (Kuşnaryeva, Markovin1994)

Resim 4: Kuş Resimli Seramikler

Yaycı, Qızılburun, I Kültepe, II Kültepe, Şahtahtı vb. yerleşimlerinden bulunmuş Orta Tunç çağı boyalı kil kapların üzerindeki kuş resimleri basit ve bileşik kompozisyonunda çekilmiştir. Bu resimlerin bazılarının benzerleri Kızılburun⁴⁹, Göytepe⁵⁰ vb. yerleşimlerinde bulunmuştur. Onlar seramikçilerin sanatkarlık yeteneğiyle yanısıra dini-ideolojik görüşümleri, düşünce tarzı vb. bağlılık oluşturmaktadır.

2.2. İnsan Figürü

Nahçıvan bölgesinin Orta Tunç çağı seramik mamülleri sırasında Kızılburun yerleşiminden bulunmuş kil erkek figürü da ilgi çekicidir (tab. V). Yüksekliği 20 cm olan bu figürün yüzü yassı, baş ve vücut üyeleri çok orantılı biçimde, elbiseli, çekmeli ve şapkalı yapılmıştır. İnsanın sol eli kemerinin üzerine koyulmuştur. Figürün şapkası ve bacakları kırmızı, kıyafeti beyaz renkli yapılmıştır. Vücudu ince çizgilerle siyah ve kahverengi renkle boyanmıştır. Onun üzerindeki libas pelerin tarzındadır. Kızılburun yerleşiminden bulunmuş çömleklerden birinin üzerinden de bu tip resim görülmüktedir. Kızılburun yerleşiminden bulunmuş bu figür İran'dan bulunan erkek figürü gibi elbiseli yapılmasına rağmen bazı farklılıklar göstermektedir. Kızılburun erkek figürünün İran'dan bulunmuş figürden eski olduğu söylenilmektedir⁵¹.

⁴⁹ Aliyev, A.g.e., tab. 6, 2.

⁵⁰ Kuşnaryeva, Markovin, A.g.e., s. 130.

⁵¹ Aliyev, A.g.e., s. 62.

(Aliyev, 1977)

Resim 5: İnsan Figürü

3. SON TUNÇ ÇAĞININ BULGULARI

3.1. Kil Kablar

Nahçıvan seramikçileri tarafından Orta Tunç çağında olduğu gibi Son Tunç çağında da kil kablar boyasız ve boyalı yapılmıştır. Son Tunç çağı yerleşimlerinden boya bezemeli seramiklerin bulunması “Boyalı Kaplar” kültürünün Son Tunç-Erken Demir çağına dek devam ettiğini kanıtıyor. Son Tunç çağının boya bezemeli seramikleri Doğu Anadolu’da olduğu gibi ⁵² polikrom (çok boyalı) boyalı olmuştur. Beyaz boyalı kaplar da bu çağa ait yerleşimlerden (I Kültepe ve Qazhan) bulunmuştur. Merkezi Avrupa ve Küçük Asya’dan Çin’e kadar geniş bir alanda yayılmış bu tür seramikler, konnellyur desenli seramikler gibi Hocalı-Gedebey kültüründe yaygındır. Bu nedenle bu türlü seramiklerin Hocalı-Gedebey kültürünü yaradan aşiretlerle karşılıklı ekonomokültürel ilişkiler sırasında Nahçıvana getirildiğini ihtimal etmek olasıdır.

Nahçıvan’daki Son Tunç çağı yerleşimlerinden bulunmuş çanak, çömlek tipli kaplarla yanısıra çaydanlıklarda da Hocalı-Gedebey kültürüne ait özellikler (yuvarlak kabartmalar) var. Çaydanlık türü kaplarda, Hocalı-Gedebey kültürü için karakteristik olan yuvarlak kabartmalarla desenlenmiş kil kaplarda boya bezemenin uygulanması eski bir geleneğe dayandığını göstermektedir. Nahçıvan’daki arkeolojik yerleşimlerde bulunmuş boyalı kaplarda Doğu Anadolu, Hocalı-Gedebey kültürüne ait süslerin olması bu kültürler arasında etkileşimin olduğunu, bunları üreten aşiretlerin köken olarak aynı olduğunu göstermektedir.

⁵² Çilingiroğlu A. Van-Urmiye Boyalıları Işığında Değerlendirilmesi. Türk Tarih Kongresi, X, 1990, s. 169-173; Çilingiroğlu A. Gaziantep Müzesindeki Van-Urmiye Boyalıları. Ege Üniversitesi Arkeoloj ve Sanat Tarihi Dergisi, B c, 1990, s. 25-44.

Orta Tunç çağında olduğu gibi Son Tunç çağının kil kablaları üzerinde de geometrik desenler yaygındır. Antropomorfik ve zoomorf süsler gibi geometrik desenlerin da belirli mantığa dayanarak ve geniş alanda yaygın olduğunu görürüz. Düşüncelerimizi kanıtlamak için için kaynaklara baktığımızda Tripolye (Kukuteni) Eneolit arkeolojik kültüründe (M.Ö. VII -VI binyıllar), Gamikaya, Göyçe gölü, Kazakistan kayaüstü petroglifleri ile yanısıra, Kosova Qora vilayeti Altay⁵³, Sibiryas⁵⁴vb. bu tür resimlerin olduğunu görürüz. Romb ve acı desenlerinin nesil artışını, yaşam ve dünya ağacını sembolize etmesiyle ilgili yeterli bilgiler var⁵⁵. Açık biçimli işaretleri Çin herogliflerinde çok sayıda görmek olasıdır⁵⁶. Kırık ve çapraz çizgilerin yağmurun, karın yağmasının sembolü olması hakkında da bilgiler vardı. Bazı araştırmalar çapraz çizgilerin akar suyu, dağların sıralı biçimde dizildiğini sembolize ettiğini söylemişler⁵⁷. Kaynaklarda tek dalgalı çizgilerden oluşan ornamentin damga adının “yılan”, çift çekilmiş dalgalı çizginin damga adının “ayak”, “dayak” olması hakkında bilgiler vardır⁵⁸. “Şecereyi-Terakime” eserinde bu ornamentin damga adının “ılan” olduğu ve Ayhan oğuzlarının Yaparlı boyunun simgesi olması⁵⁹, Orhun-Yenisey alfabelerinde cingiltili “d” samitini bildirmesi kaydedilmiştir⁶⁰. Azerbaycan’ın bütün bölgelerinde olduğu gibi Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’nde su ile ilgili yeterli efsane ve rivayetlerin olması dalgalı çizgilerin “su deseni”ni temsil etmesiyle mantıksal açıdan bağlantılı oluşturur.

Nahçıvan’ın Orta ve Son Tunç çağı seramik ürünleri üzerinde çekilmiş ilginç desenlerden bir kısmı yarım konsentrik resimler oluşturur (tab. VI). Çalhan kale, Karaçuk, Şahtahtı⁶¹, İliklikaya yerleşimlerinden bu tip seramikler bulunmuştur. Bu resmin anlamı ile ilgili ayrıntı araştırma sırasında desenin gök kuşağına benzer olduğunu görürüz. Bu yüzden de resmi astral resim olarak düşünülebilir.

Yarımkonsentrik desenin yayılma alanı ile ilgili yapılan araştırma sırasında onun en eski örneklerinin Sümer, Elam işaretlerinde ((piktoqramlarında), Tripolye (Kukuteni) kültüründe (M.Ö. VII -VI binyıllar)⁶², Bulgaristan’daki kaya üstü tasvirler arasında⁶³ olduğunu görürüz. Kaşgarlı Mahmud’un “Divan-ı Lugat-it Türk” eserinde oğuzların karabölükler, çuvaldarlar⁶⁴ boylarının damğaları bu şekilde verilmiştir. Üçgen Nahçıvan’ın Orta Tunç çağı seramikleri üzerinde en yaygın geometrik desendir. Onlar tek ve birbirine bitişik biçimde çekilmiştir.

⁵³ Okladnikov A.P., Okladnikova E., A., Zaporozhskaya B., D. Skorinnina E., A. Petroqlifi Çankırkölye, Novosibirsk, 1981, tab. 77, 2; 93, 6.

⁵⁴ Okladnikova E., A. Petroqlifi Sredney Katuni, Novosibirsk, 1881, s. 11.

⁵⁵ Mifi narodov mira Ençklopediy, n. I, Moskva, 1991, s. 88.

⁵⁶ Fahreddin V. Semiyotika, Studiya Philolgica. Bakü, Mütercim, 2010, s. 149.

⁵⁷ Avşarova İ. Azerbaycan tayfalarının ibtidai icma dövrü inanclarında semantik mena daşıyan naxış ve işareler, Azerbaycan arxeologiyası ve etnoqrafiyasının aktual problemleri, Bakü, 2014, s. 88.

⁵⁸ Qurbanov, A.g.e., s. 247.

⁵⁹ Ebulqazi, A.g.e., s. 101)

⁶⁰ Recebli E. Eski türk yazısı anıtları, C I. Bakü, 2009, s. 33; Telin, A.g.e., s. 85.

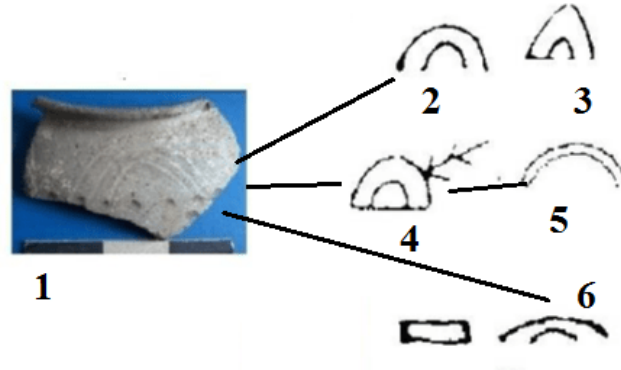
⁶¹ Bahşeliyev V.B. Nahçıvanın qedim tayfalarının manevi medeniyeti. Bakü, Elm, 2004, s. 106, şekil 16, 3-7

⁶² Qurbanov, A.g.e., s. 67.

⁶³ Yengi M. R., Bextiyar T. Kür-Araz medəniyyəti və türk damğaları: Damğadan yazıya keçid, Bakü, Elm, 2013, s. 77.

⁶⁴ Halilov B. Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” eserinde etnonimlər, Bakü, Garisma MMC, 2009, s. 20, 21.

A.A.Vayman üçgen deseninin Sümer kültüründe kadın sembolü olduğunu⁶⁵, A.Bullinq zikzaklar gibi onun da dağları sembolize ettiğini belirtmişlerdir⁶⁶. Kaynaklarda birbirine bitişik iki üçgenin sağlığı, ucu yukarı ve aşağı olan iki üçgenin kadını, suyu, yeraltı dünyayı, hükümdarlığı, erkeği, odu, ilahi güçleri, birbirine geçen üçgenlerin ilahi kuvveti, ateşle suyun birleşmesini sembolize ettiği hakkında bilgiler vardır⁶⁷. Güney Kafkasyadaki arkeoloji yerleşimlerden bulunan üzerinde üçgenler çekilmiş seramikleri B.Kuftin Ortadoğu boyalı seramiğinin lokal seçeneği adlandırmıştır⁶⁸. Bu tip ornamentli boyalı seramikler Boğazköyden bulunan Hitit kültürüne ait seramiklerin üzerinde de bulunmaktadır⁶⁹. Üçgen ornamenti Humay Ananı simgeleyen sembollerden biri olarak Türk mitolojik tescvüründe geniş yer tutuyor⁷⁰. Halıcılıkta bu desen “elibeline”, “nazarlık” anlaşılır. Birbirine bitişik biçimde çekilmiş üçgen resimleri prototürk kültürünün yaygın olduğu topraklarda çok sayıda bulunmuştur. Gemikaya⁷¹, Göyçe gölü⁷² petrogliflerinde, II Kültepe, Kızılburun⁷³, Erzurum, İran seramiklerinde, Sümer, Elam işaretinde⁷⁴, Tripolye kültüründe⁷⁵, Orhun-Yenisey alfabesinde⁷⁶ birbirine bitişik biçimde çekilmiş üçgen resimleri var. Orhun-Yenisey alfabesinde “k”, “u” sessiz harfini gösterir.

1-Qumluk (Halilov, 2013); 2-çuvaldarlar boyunun damgası, 6- karabölükler boyunun damgası (Halilov, 2009); 3-4-Şumer Elam işareti (Bilimirzeyev, 2011: 191); 5- Bolgaristan kayaüstü resmi (Yengi, Tuncay, 2013).

Resim 6: Üçgen Şekiller

⁶⁵ Eneolit SSR Seriya Arxeoloqiya SSSR, Moskva, 1982, s. 60.

⁶⁶ Yeviskov B.B. Mifolojiya kitayskoq neolita. Hj materialam raspisey na keramike kulturi yanşua. Novosibirsk, Nauka, 1988, s. 16.

⁶⁷ Mifi narrodov mira, 1991, s. 272-273.

⁶⁸ Kuftin B.A. Arxeoloqişeskiye raskopki v Trialetti. Tblisi, 1941, s. 136.

⁶⁹ Zaxarov A., A. Xetskaya keramika Boğazköya i nekatoriye Zakafkazskiye paraleli. İzvestiya obşestva Obsledovaniye i izuçeniye Azerbaydjana, № 5, 1927, s. 147.

⁷⁰ Qurbanov, A.g.e., s. 161.

⁷¹ Bahşeliyev V.B. Gemikaya resimlerinin poetikası. Bakü, Bilim,2002, resim 34; Müseyibli N.E. Gemikaya, Bakü, Çaşoğlu, 2004, 191, 248.

⁷² Qurbanov, A.g.e., s. 67.

⁷³ Bahşeliyev V.B. Nağçivanın qedim tayfalarının manevi medeniyyeti. Bakü, Elm, 2004, s. : 118, şekil. 28, 3, 10.

⁷⁴ Elimirzeyev A. N. Erken Elam cemiyyeti: iqtisadi-siyasi münasibetler və yazı tarixi (e.a. IV-III minllikler), Bakü, 2011, s. 189.

⁷⁵ Qurbanov, A.g.e., s. 67.

⁷⁶ Recebli, A.g.e., s. 45.

Şahtahtıdan bulunmuş Son Tunç çağına ait kil kaplardan birinin üzerinde geometrik desenle birlikte vahşi at veya eşek, yırtıcı kuşlar belirli kompozisyonda çekilmiştir⁷⁷. Kabın boğazında dikey hat, hattan aşağıda keçi, yabancı eşek veya at, onlardan aşağıda ise kesişen çizgilerin kombinasyonundan oluşan kayış biçimli desen çekilmiştir. Keçi düz durmuş, vahşi at veya eşek ise arka kısma bakan durumdadır. Aralarında biraz iri ve farklı şekilde kesişen çizgilerden oluşan desen, keçinin başı üzerinde kuş, onun yanında ise iki vahşi kurt var. Kurtlardan biri keçinin arka kısımdan boynundan tutmuştur. İkinci canavar ise önden saldırmıştır (tab. VII, 2).

Oradan elde edilen diğer kabın üzerinde⁷⁸ üst bölümde zolaqda sadece kuş resmi çekilse de, ikinci zolaqda orta bölümde keçilir, keçilerden yukarıda kurt, aşağıda ise su kuşları çekilmiştir (tab. VII, 1). Desenler arasında ortaya çıkan benzerlik her iki kabın süslenmesinde kuş, kurt, keçi, kesişen çizgilerin kullanılmasıdır. Araştırmacı V.Eliyev bu kapların üzerinde hayvanların avlamak sahnesinin çekildiğini belirtmiştir⁷⁹. Her iki grub görüntü yakın benzeri şimdilik Güney Kafkasya'nın aynı çağa ait olan yapılarında bulunmamıştır. Gamikaya⁸⁰, Sibiryaya, Anadolu qayaüstü tasvirlerinde, Yaycı, Şahtahtı⁸¹, Torpaqala⁸² ve s. seramiklerinde, Hocalı-Gedebey kültürüne ait tunç kemerlerin⁸³ üzerinde bu tip resimler çekilmiştir.

Yırtıcı hayvanların tırnaklıları parçalaması ile ilgili resimler Mezopotomyaya, Orta Asya, Karadeniz tasviri sanatı için karakteristik motiflerden birini oluşturuyor. Mezopotamya'dan Orta Asya, Karadeniz kıyılarına kadar geniş bir alanda bu tip resimler yaygındır. Resimlerde yırtıcı hayvanların öküz, keçi, keyik gibi kutsal hayvanlara saldırısı verilmiştir. Yaycıdan bulunan boyalı kaplardan birinin üzerinde de Şahtahtı seramiği gibi belli kompozisyonlu bu türlü resim çekilmiştir⁸⁴. Kabın gövdesinde önde bir küçük, ondan sonra iki büyük ve bir küçük keçi resmi, kabın boğaz bölümünde ise kuş resmi çekilmiştir. Bu görüntünün semantikasını ile ilgili yapılan araştırma sırasında hayvanların sıra biçiminde, ana bala biçiminde çekilmesine dayanarak orada verimlilikle ilgili süjetin yansıdığını tahmin edilebilir. Kaynaklara baktığımızda Gamikayada⁸⁵, Tivi köyü çevresindeki kayaüstü tasvirler içerisinde⁸⁶, Göyçe gölü çevresindeki boyalı küpelerden birinin üzerinde de bu tip resimlerin olduğunu görürüz.

⁷⁷Aqayev Q., Q. Şahtahtı v epox pozdney bronzi i ranneqo jeleza, Baku-Moskva, 2002, tab. XII, 1.

⁷⁸ Aliyev, A.g.e., 1977, tab.4, 7.

⁷⁹ Aliyev, a.g.e., 1977: 59.

⁸⁰Bahşeliyev, A.g.e., 2004: 98.

⁸¹ Abibullayev, A.g.e., : 27-36.

⁸² Rzayev N.İ. Ecdadların izi ile". Bakü, Azernesr, 1992, s. 77.

⁸³Halilov C.E. Azerbaycandan tapılmış tunc kemerler. AMM, IV c, Bakü, Az. SSR EA, 1962, s. 70.

⁸⁴ Bahşeliyev, A.g.e., s. 111.

⁸⁵ Aliyev V.H. Gemikaya abidesi. Bakü, Azernesr, 1992, s. 25-30; Aliyev V. H. Gamikaya. Bakü, Ebilov, Zeynalov ve oğulları, 2005, s. 72-74; Müseyibli N.E. Gemikaya, Bakü, Çaşoğlu, 2004, s. 89.

⁸⁶ Halilov T.F. Yuxarı Gilançay vadisinden tapılan yeni qayaüstü tesvirler". Azerbaycan arkeologiyası ve etnoqrafiyası, Bakü, Nafta-Press, №2, 2008, s. 54-62.

1

2

Şahtahtı nekropolü (1-Aliyev, 1977; 2-Aqayev, 2002)

Resim 7: Hayvan Tasvirleri

Nahçıvan'ın Orta Tunç çağı seramikleri üzerinde çekilen hayvan tasvirleri içerisinde keçiler çok sayıda karşımıza çıkmaktadır. Karşılaştırmalı araştırma sırasında ister kuş, ister keçi tasvirlerinin prototürk kültürünün yayıldığı bölgelerde fazladır. Onların çekilmesinde insanların ekonomik hayatı ile yanısıra dini-ideolojik görüşleri, mitolojik düşünce tarzı esas yerlerden birini tutuyor. Fikrimizi kanıtlamak için kaynaklara baktığımızda görürüz ki, onqon-kuş motifi de Türk mitolojisinde en yaygın motiflerden biridir. Bu motivin en geniş yayılması Humay adlı kuş ile ilgili efsane ve rivayetlerde yansımıştır. Humay adına ilk kez Gültekin abidesinde, daha sonra ise Tonyuqkda rastlanmıştır⁸⁷.

Araştırmacıardan bir grubu her oğuz soy ve boyunun ayrıca kuş ongunu olduğunu belirtmişlerdir⁸⁸. B. Ögel onqonları boy ve soylar üzere grupleştirirken Çəbni-Şunqarı Humay biçiminde göstermiştir⁸⁹.

Keçi motifi, onunla ilgili efsane ve rivayetler Azerbaycan'da, onun ayrılmaz bir parçası olan Nahçıvan'da yaygındır. Türk kültüründe keçi kutsal hayvan sayılır. O yüceliği, özgürlüğü, cesareti, kararlılığı temsil ediyor. Tanrının yeryüzündeki temsilcilerinden biri sayılır. Eski Türk kültürü tarihinde hükümdara olan bağlılığı da temsil eder Orta Asya'da ve Sibirya'da yaşayan Türk halkları arasında Al-Albastı, Al karısı keçi biçiminde tasavvur edilmiştir. Tuvalılar aile ocağı ile ilgili törende başı sarı keçini⁹⁰. Altaylar çocuğun kötü ruhlardan korunmasında⁹¹ dağ keçisinin kemiğini kullanmışlardır.

⁸⁷ Tantekin H. Sihirli masalların onqon ve esatiri suretleri. Bakü, 2004, s. 113-114.Şirvanneşr,

⁸⁸ Naki T. Türk masalları. İstanbul, Bilge kültür sanat, 2011, s. 54-60.

⁸⁹ Ögel B. Türk mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar). C.I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi,1989, s. 365.

⁹⁰ Seyidov M.M. Azerbaycan halqının soykökünü düşünürken. Bakü, Yazıçı, 1969, s. 162.

⁹¹ Seyidov M.M. Qam-Şaman ve onun kaynaqlarına ümumi bakiş. Bakü, Ganclik, 1994, s. 89.

Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde Erzincan'ın Kemah bölgesinin Dilli Vadisi'nde, Van'ın Çatak ilçesi Narlı Dağları'nda, Kars-Kağızman Geyiklitepede vb. eski yerleşim yerlerindeki kayaların üzerinde çok sayıda keçi resimlerine rastlanır⁹². Ortadoğu'nun M.Ö. IV binyılın sonu-III binyılın öncesine ait tasviri sanat örneklerinden Tepe Qavranın Erken Uruk, I Tel Hazine yerleşim yerinin Son Uruk Sülale çağına (IV binyılın sonu-III binyılın başları)⁹³. Suz A yerleşim yerinin IV binyılın ikinci yarısına ait mühürleri üzerinde çeşitli motifli keçi resimleri bulunmuştur⁹⁴.

SONUÇ

Nahçıvan'ın Tunç çağı seramikçilik sanatıyla bağlı yapılan araştırma sırasında şunu söyleyebiliriz: Tunç Çağı'nda Nahçıvan'da seramik sanatı uzmanlaşmış üretim alanı olmuştur. Seramikçiliğin gelişimi sırasında kilden yapılan ürünlerin kalitesinin yanısıra desenleme motifi de artmıştır. Seramiklerin süslemesinde kullanılan desenler insanların dini-ideolojik görüşlerinin yanısıra sanatkarlık yeteneğiyle de ilgili olmuştur. Desenlerde yerel özelliklerin yanısıra, diğer kültürlerle de benzerlikler görülmektedir. Süslemede yerel desenlerin yanısıra, diğer kültürlerle benzer özelliklerin bulunması farklı bölge insanların maddi ve manavi kültürleriyle etkileşimin olduğunu ve her bir desenin derin bir anlamı olduğunu kanıtlamaktadır. Eski yerleşim yerlerinde bulunmuş insan ve hayvan figürleri Nahçıvandaki heykeltraşlığın tarihine dair önemli arkeolojik bulgulardan olup, Nahçıvan'da Tunç çağı seramikçilerinin bu alanda yeteneklerinin olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

Azerbaycan Tarihi (En Kadimden Bizim Eranın III Asrı) (2007), I C, Bakü, Bilim, 520 S.

Abibullayev O.A.(1982) Eneolit I Bronza Na Territorii Naxçıvanskoy ASSR, Baku, Elm, 314 S.

Aliyev V.H. (1977) Azerbaycanda Tunc Dövrünün Boyalı Qablar Medeniyeti. Bakü, Elm, 163 S.

Aliyev V.H. (1991) Kultura Epoxi Sredney Bronzı Azerbaydjana, Baku, Elm, 256 S.

Aliyev V.H. (1992) Gemikaya Abidesi. Bakü, Azernesr, 79 S.

Aliyev V. H. (2005) Gamikaya. Bakü, Ebilov, Zeynalov Ve Oğulları, 148 S.

⁹² Necati Demir, Kaya üstü resmi (Rock Art) olarak dağ keçisi / elik ve tarihî altyapısı. Zeitschrift für die Welt der Türken, Vol. 2, No. 2, 2010, s. 5-23.

⁹³ Munçayev R.M., Merpert N.Y., Amirov Ş.N. Tel Xazna I, Rossiyskaya arxeoloqiya, Moskva, Nauka, 2001, s. 111.

⁹⁴ Çayld K. Lrevney Vostok v sveta novix raskopok, Moskva, Nauka, 1956, s. 135.

Aliyev V.H., Mammadov A.E. (2011) II Kültepede Yeni Tedqiqatlar (2010-Cu Il), Azerbaycanda Arkeoloji Tedqiqatlar- 2010, Bakü, S. 126-135

Aqayev Q., Q., (2002) Şahtaxtı V Epox Pozdney Bronzı I Ranneqo Jeleza, Baku-Moskva, 200 S.

Aşurov S.H. (2002) Nahçıvanın İlk Tunc Dövrü Keramikası. Bakü, Elm, 158 S.

Avşarova İ. (2014) Azərbaycan Tayfalarının İbtidai İcma Dövrü İnanclarında Semantik Mena Daşıyan Naxış Ve İşareler, Azərbaycan Arxeologiyası Ve Etnoqrafiyasının Aktual Problemleri, Bakü, S. 85-98.C.

Bahşeliyev V.B. (2002) Gemikaya Resimlerinin Poetikası. Bakü, Bilim, 128 S.

Bahşeliyev V.B. (2004) Nahçıvanın Qedim Tayfalarının Manevi Medeniyyeti. Bakü, Elm, 320 S.

Bahşeliyev V., Marro C., Aşurov S. Ovçular tepesi (2010) (2006-2008-Ci Il Tedqiqatlarının Neticeleri) (Tirst Pre Liminary Report The 2006-2008 Seasons). Bakü, Elm, 156 S.

Brown T.B. (1951) Excavations In Turkey, 1948. Jon Murray Albemarle Street, W.XIX, London, P. 21-22.

Halilov B. Mahmud Kaşğarının (2009) “Divani Lüğət-İt-Türk” Eserinde Etnonimlər, Bakü, Garisma MMC, 110 S.

Halilov T.F. (2011) Gemikaya Anıtının Ortadogu Kültürüyle Bağlılığı. Avrasiya, S. 23-29.

Halilov T.F. (2008) “Yuxarı Gilançay Vadisinden Tapılan Yeni Qayaüstü Tesvirler” . Azərbaycan Arkeologiyası Ve Etnoqrafiyası, Bakü, Nafta-Press, №2, S. 54-62.

Halilov T.F.(2017) Prototürk Kültürünün Işığında Nahçıvanın Tunç Çağı Seramikleri. Asia Minor Studies, S. 60-72.

Halilov C.E. (1962) Azerbaycandan Tapılmış Tunc Kemerler. AMM, IV C, Bakü, Az. SSR EA, S. 68-108

Hamilin C. (1977) The Early Second Millennium Carbon Assemble Age Of Dinka Tepe. Iran, P. 125-153.

Çilingiroğlu A. (1990) Van-Urmiye Boyalıları Işığında Degerlendirilmesi. Türk Tarih Kongresi, X, S. 169-173.

Çilingiroğlu A. (1990) Gaziantep Müzesindeki Van-Urmiye Boyalıları. Ege Universitesi Arkeoloj Ve Sanat Tarihi Dergisi, B C, S. 25-44.

Çayld K. (1956) Lrevney Vostok V Sveta Novıx Raskopok, Moskva, Nauka, 324 S.

Daniel Rhodes. Kilns: Design, Construction And Operation Hardcover, Hardcover: 2008, 291

Ebülğazi B. H. (1974) Şecere-I Terakime Turklerin Soy Kutugu (Tercüman 1001 Temel Eser 33) (Hazırlayan Muharrem Ergin), İstanbul, Tercüman, 203 S.

Ebulgazi B.H. Şecereyi-Terakime (Türkmenlerin Soy Kitabı) (2002) Bakü, Azərbaycan Milli Ansiklopedisi, 145 S.

Farecov N.M. (2009) Azərbaycanın Kayaüstü Incasanatı, Bakü, Azpoliqraf, 384 S.

Faxreddin V. (2010) Semiotika, Studia Philologica. Bakü, Mütercim, 334 S.

Elimirzeyevv A. N. (2011) Erken Elam Cemiyeti: İqtisadi-Siyasi Münasibetler Və Yazı Tarixi (E.A. IV-III Minllikler), Bakü, 264 S.

Eneolit SSR (1982)Seriya Arxeolojiya SSSR, Moskva, 360 S.

Edwards M.R. (1981) The Pottery Of Havtavan Tepe VI B (Urmia Ware), İran, W. KIK, S. 101-140.

Kâşgarlı Mahmud (2011) Divanü Lügat-It Türk, (Çeviren: Besim Atalay) Türk Dil Kurumu Yayınları: 1036, Ankara 1972 S.

Kuşnareva K.X., Çubinaşvili T.N. (1970) Drevniye Kulturu Yujnoqo Kafkaza. Leninqrاد, 191s.

Kuşnareva K.X., Markovin V.İ. (1994) Epoxi Bronzı Kavkaza I Sredney Azii. Ranya I Srednya Bronzı Kafkaza (Oçerednoy Tom Mnoqotomnoqo Fundamentalnoqo İzdaniya Po Arxeoloji), Moskova, Nauka, 384 S.

Kuftin B.A. (1941) Arxeolojiçeskiye Raskopki V Trialetti. Tblisi, 492 S.

Qurbanov, A. (2003) Damğalar, Remzler, Menimsemeler. Bakü, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araştırmalar Merkezi, 327 C.

Müseyibli N.E. (2004) Gemikaya, Bakü, Çaşoğlu, 320 S.

MEGEP (Mesleki Eğitim Ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi) (2008) Seramik Ve Cam Şekillendirme Antik Form Şekillendirme, Ankara, 56 S.

Mifi Narodov Mira (1991) Ənçklopediy, N. I, Moskva 199 S.

Munçayev R.M., Merpert N.Y., Amirov Ş.N.(2001) Tel Xazna I, Rossiyskaya Arxeolojiya, Moskva, Nauka, S. 109-118.

Novruzlu E.İ., Bahseliyev V.B. (1992) Sahbuz Bölgesinin Arkeoloji Abideleri. Bakü, Bilim, 114 S.

Naki T. (2011) Türk Masalları. İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 208 S.

Necati Demir, Kaya Üstü Resmi (Rock Art) Olarak Dağ Keçisi / Elik Ve Tarihi Altyapısı. Zeitschrift Für Die Welt Der Türken, Vol. 2, No. 2, 2010, S. 5-23.

Okladnikov A.P., Okladnikova E., A., Zaporozhskaya B., D. Skorinina E., A. (1981) Petroqlifi Çankırkölya, Novosibirsk, 145 S.

Okladnikova E., A. (1981) Petroqlifi Sredney Katuni, Novosibirsk, 111 S.

Ögel B. (1989) Türk Mitolojisi (Kaynakları Ve Açıklamaları İle Destanlar). C.I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 644 S.

Pehlivan M. (1990) “Karaz Kültürü Ve Hurriler”. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 1-1. Van. 168-176.

Recebli E. (2009) Eski Türk Yazısı Anıtları, C I. Bakü.

Rzayev N.İ. (1992) Ecdadların İzi İle”. Bakü, Azərneşr, 103 S.

Sevin, V., Özfırat, A., Kavaklı, E. (2000) Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları (1997 Yılı Çalışmaları), Belleten LKIII/238, 2000, S. 847-882.

Sagona. A., Sagona C. (2003) “The Upper Levels At Sos Höyük, Erzurum: A Reinterpretation Of The 1987 Campaign”, Anatolia Antiqua XI. 101-10.

Seyidov A.Q., Bahşeliyev V.B. (2002) Nahacirde Arkeoloji Araştırmalar. Bakü, İqtisad Unversitesi, 201 S.

Seyidov M.M. (1969) Azərbaycan Halqının Soykökünü Düşünərken. Bakü, Yazıçı, 1969, 496 S.

Seyidov M.M. (1994) Qam-Şaman Ve Onun Kaynaqlarına Ümumi Bakış. Bakü, Ganclik, 232 S.

Tekin T. (2010) Orhon Yazıtları. Türk Dil Kurumu Yayınları 540, Ankara, 130 S.

Tantekin H. Sihirli Masalların Onqon Ve Esatiri Suretleri. Bakü, Şirvanneşr, 2004, 138

Yeviskov B.B. (1988) Mifoloqiya Kitayskoq Neolita. Hj Materialam Raspisey Na Keramike Kulturu Yanşua. Novosibirsk, Nauka, 128 S.

Yengi M. R., Bextiyar T. (2013) Kür-Araz Medəniyyəti Və Türk Damğaları: Damğadan Yazıya Keçid, Bakü, Elm, 83 S.

Zaxarov A., A. (1927) Xetskaya Keramika Boğazköya I Nekatoriye Zakafkazskiye Paraleli. İzvestiya Obşestva Obsledovaniye I İzuçeniye Azerbaydjana, № 5, S. 114-152.